

Економічна теорія

Світлана БЛАГОДЕТЕЛЄВА-ВОВК

**ДОМІНАНТНІ ЦІЛІ ТА ЦІННОСТІ БАНКУ
В КОНТЕКСТІ ВИЗНАЧЕННЯ СМИСЛІВ
ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ
В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ**

Резюме

Досліджено аспекти встановлення цілей, формування цінностей та визначення сенсу діяльності банків з урахуванням культурних особливостей країн, в яких вони функціонують, для створення кроскультурного діалогу та подолання протиріч глобалізації.

Ключові слова

Цілі банку, цінності банку, глобалізація, стратегія банківських установ, успіх, професіоналізм як лідерство, прибутковість, зростання акційної вартості.

© Світлана Благодетелева-Вовк, 2005.

Благодетелева-Вовк Світлана, канд. екон. наук, доцент, Черкаський банківський інститут Української академії банківської справи Національного банку України.

Постановка проблеми

Драматичні та трагічні події сучасності, пов'язані з боротьбою між прихильниками глобалізації та антиглобалізації, доводять хибність тлумачення прибутку як єдиного критерію доцільності діяльності та багатства. Наявний опір багатьох членів суспільства ідеям глобалізації робить очевидним факт, що західне уявлення про те, що «...люди просто запрограмовані на ділові операції – грати з ризиком і нагородою в гонитві за прибутком» [3: 1] або зростанням акційної вартості, є недостатнім для розуміння рушійної сили діяльності особи та життєзабезпечувальних соціально-економічних інституцій суспільства. Основою конфлікту та конфронтації є ніщо інше як різниця в системі цінностей культур, що нині формують глобалізований світ. Протистояння не може вирішити цю проблему. Потрібно розробити нові підходи щодо пошуку спільного культурного знаменника, гармонізації інтересів і цінностей різних суспільних угруповань.

Глобальний конфлікт систем цінностей має безпосереднє відношення до банківської системи як соціальної інституції, яка забезпечує ефективний розподіл та перерозподіл фінансів у сучасній економіці. Банківська система практично пронизує світ, оскільки гроші, грошові відносини та банки становлять серцевину сучасності. Але різне відношення до грошей і банків у різних культурах формує різні аспекти глобального конфлікту, згадуваного вище. Розбіжності у ставленні до грошей і банків пов'язані з особливостями історичного розвитку, наявних культурних домінант і динамікою сучасних відносин, в основу яких закладено різні цінності. Дослідженням цих особливостей займалися такі відомі економісти, як В. Парето, Й. Шумпетер, М. Вебер, Д. Ролз [10: 12], Х.-У. Дьорінг [3], Д. Хассі [5], Р. С. Пітер [8], Ф. І. Шпиг, С. М. Козьменко [9: 32], психологи З. Фрейд, А. Маслоу, К. Левін, А. Бандура, В. Франклін, Б. Скінер, Р. Моос, С. Л. Рубінштейн [2: 39], філософи Г. Сковорода, Е.-С. К'єркегор, М. Бердяєв, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Х. Ортега-і-Гассет [12: 187], історик Пол Джонсон [11: 203] та інші.

Аналіз публікацій дає змогу дійти висновку про те, що смисл, цілі і цінності визначають змістовні та моральні аспекти життя, спрямовують людську діяльність на досягнення певних результатів. Саме тому ця проблема безперервно була у фокусі уваги вчених та священнослужителів. Однак невирішеною частиною проблеми є недостатність прикладного використання теоретичних розробок, а також неврахування стрімкого розвитку глобалізованого суспільства. Що стосується останнього, то науковий пошук, осмислення процесів глобалізації нині активно здійснюється для з'ясування особливостей реалізації безконфліктного культурного діалогу на основі заглиблення в базові цінності, домінанти, смисли тощо.

Метою цієї статті є визначення смислових складових і пріоритетів цілей та цінностей сучасного банку для забезпечення його подальшого розвитку в контексті процесів глобалізації та поживлення міжкультурного діалогу.

Головні ідеї

Цілі, цінності та сенс діяльності банку перебувають у контексті змісту загальнолюдських цілей, цінностей і сенсу існування. Для з'ясування суті цих понять необхідно звернутися до спеціалізованої літератури [12; 13; 14]. Так, узагальнення тлумачень слова «мета» дає змогу його визначити як поняття, що інтегрує ідеал, діяльність і результат у свідомості суб'єкта. Натомість, наукове уявлення про цінність підкреслює її подвійний характер, вона одночасно є побажанням та підставою для дії, що має важливе значення для людини та суспільства. Між поняттями «мета» і «цінність» існує тісний зв'язок, оскільки ціль завжди є цінністю, хоча не завжди цінність може стати метою. Це залежить від пріоритетів, що встановлюються суб'єктом щодо бачення власного майбутнього та оцінки сучасного і минулого. Можна стверджувати, що поняття «мета» та «цінність» утворилися і стали вживатися людиною внаслідок активного розвитку свідомості, абстрактного мислення, відкриття існування ідеалу та його близькості, а також спроби його досягнути (на рівні формулювання цінностей) і досягнути (на рівні встановлення цілей). Таким чином, свідоме культивування цілей і цінностей у суспільстві відокремлює сучасне та майбутнє, встановлюючи пріоритет за майбутнім. Відповідно, на рівні економіки відбувається перетворення простого відтворення на розширене, оскільки саме це може забезпечити необхідними ресурсами реалізацію певного бачення майбутнього. Однак встановлення пріоритетом майбутнього, формулювання цінностей та визначення цілей ще не є підставою для позитивної оцінки певного бачення суб'єкта. Для гармонізації різних поглядів та інтересів важливо знайти смисл дій людини, інституцій, загалом. А він є похідною від глибинного смислу існування, який має для суб'єкта виняткове значення. Він вказує на його внутрішню унікальність, неосяжну якість, що проявляється (проекується) в житті через певні цілі, цінності, дії, відносини, самоусвідомлення та розуміння інших тощо. Через смисл узгоджуються цілі та цінності. При цьому, за потребою внутрішнього або зовнішнього світу, цілі і цінності можуть змінюватися, тоді як смисл залишається незмінною (метафізичною) основою, якісним сховищем причини буття. На жаль, поки що апологети раціонального пізнання не змогли чітко встановити причину та смисл існування людини і Всесвіту.

Викладені вище філософські аспекти проблеми потрібно інтерпретувати для прикладного використання з урахуванням наявних особливостей, притаманних нашій реальності. Так, сучасний глобалізований світ характеризує взаємодія різних сфер діяльності, які забезпечують його безперервне функціонування та розвиток. Незважаючи на значну кількість складових системи життєзабезпечення суспільства, їх можна згрупувати у чотири великих сфери: технологічну, фінансово-економічну, правову та гуманітарну (рис. 1) (окремо ми виділили природу, як сферу, що лежить в основі всіх видів суспільної діяльності.) При цьому кожна наступна сфера визначає смисл і мету діяльності попередньої, утворюючи чітке ієрархічне підпорядку-

вання нижчих сфер вищим. Так, технологічна сфера забезпечує матеріальну самостійність і самодостатність суспільства та закріплює його владу над природою. Фінансово-економічна сфера призначена для організації процесу виробництва, розподілу та перерозподілу продуктів і доходів з метою задоволення суспільних потреб через використання наявних і створення нових видів техніки та технологій. Сфера права забезпечує відповідний певному рівню свідомості баланс інтересів та їхню справедливую реалізацію в суспільстві, зокрема у фінансово-економічній і технологічній сферах. Гуманітарна сфера (сфера духу) визначає смислові доміанти існування суспільства та кожної особистості. У цій сфері встановлюється мета діяльності суспільства на певному етапі, можливі напрями його розвитку через мобілізацію ресурсів правової, фінансово-економічної та технологічної сфер. Верхній рівень гуманітарної сфери певною мірою виходить за межі світу людей і має на меті пізнати Першопричину, Всесвіт, його вічні закони, встановити істинний сенс життя кожної особистості. Міра пізнання Першопричини визначає загальний рівень розвитку суспільства, а реалізація гуманітарних, метафізичних принципів наскрізь пронизує всі вищезазначені сфери життя зверху вниз і поєднує людину та природу в єдине ціле.

Рисунок 1.

Схема ієрархії та взаємодії головних сфер діяльності сучасного суспільства

Банківська система є складовою третьої – фінансово-економічної сфери. Вона, відповідно, має власний смисл і мету, яку визначено й окреслено у вищих щодо неї правовій та гуманітарній сферах. Хоча, потрібно констатувати, що в підсистемі комерційних банків допускається та існує певний демократизм щодо бачення власного майбутнього окремими суб'єктами. Це бачення є джерелом формулювання місії, цілей, цінностей та філософії банку, що викладаються у стратегіях розвитку, корпоративних кодексах. Ці корпоративні документи є, певною мірою, внутрішніми конституціями банків. Вони мають силу основного закону та обов'язкові для виконання на всіх рівнях організації. Крім цього, банківські установи бажають бути інформаційно прозорими для партнерів, тому багато з них зробили доступними власні стратегії для оцінки загалу. Це сприяє науковому пізнанню особливостей стратегічного менеджменту в банках, зокрема дослідженню аспектів визначення цілей, формування цінностей на основі заглиблення в смисл банківської діяльності. Так, нами проаналізовано основні цілі та цінності 107 банків – західних, російських та вітчизняних (на основі інформації з авторитетного джерела [9; 566–592]). Науковий інтерес становлять особливості ціннісних установок цих різних за культурним духом груп глобалізованого суспільства. У табл. 1 наведено частоту (загальну кількість) та питому вагу використання ключових слів у місіях банків щодо визначення ними власних цілей і цінностей. При цьому вживання одних ключових слів у формулюваннях місій банків не виключало застосування інших. Тому при розрахунку питомої ваги певного ключового слова його частота відносилася до кількості банків у певній групі та до загальної їх кількості. У табл. 1 результати розміщено за ступенем зменшення кількості згадування ключових слів.

Отже, найважливішою метою і цінністю банків є клієнти (організації, бізнес). Це відобразили у своїх місіях майже 88% банків. Найбільше цінують клієнтів українські банки – майже 96%, дещо менше російські – 90%. 83% західних банків також віддали пріоритет цій цінності.

Друге місце в градації ціле-цінностей посідають продукти і послуги. Майже 47% банків декларують їх як основу своєї діяльності.

44% банків вважають, що головним є задоволення потреб у відповідних банківських рішеннях.

На партнерстві та відносинах як визначальній складовій своєї діяльності наголошують 28% банків. При цьому російські банки в більшій мірі, ніж українські та їхні колеги з Заходу, схильні до партнерства – 45% проти, відповідно, 26% та 19%.

Акцент на розвиток зробили у своїх стратегіях 26% банків. І знову російські банки цінують цю якість вище, ніж українські та західні.

Персонал (кадри) цінує майже четвертина банків. Найбільшу увагу персоналу у своїх місіях приділили українські та західні банки, відповідно, – 30% та 28%. І лише 13% російських банків звернули увагу на кадри.

Таблиця 1.

**Результати аналізу частоти використання ключових слів
у формулюваннях місій, цілей та цінностей банків
(вибірка – 107 банків)**

№ п/п	Ключові слова	Значення частоти використання ключових слів							
		Західні банки		Російські банки		Українські банки		Для всіх банків	
		Абс. значення	% до кільк-ті західних банків	Абс. значення	% до кільк-ті російських банків	Абс. значення	% до кільк-ті українських банків	Абс. значення	% до загальної кільк-ті банків
1.	Клієнти, організації, бізнес	44	83,0	28	90,3	22	95,6	94	87,9
2.	Послуги і продукти	24	45,3	16	51,6	10	43,4	50	46,7
3.	Задоволення потреб	21	39,6	16	51,6	11	47,8	47	43,9
4.	Партнерство, відносини	10	18,9	14	45,2	6	26,0	30	28,0
5.	Розвиток	11	20,8	12	38,7	5	21,7	28	26,2
6.	Персонал, кадри	15	28,3	4	12,9	7	30,4	26	24,3
7.	Прибутковість, зростання акційної вартості, ефективність	15	28,3	7	22,6	2	8,7	24	22,4
8.	Якість	8	15,0	12	38,7	3	13,0	23	21,5
9.	Надійність	1	1,9	13	41,9	6	26,1	20	18,7
10.	Суспільство та особистість	6	11,3	6	19,4	5	21,7	17	15,9
11.	Стабільність, стійкість	8	15,1	5	16,1	3	13,0	16	14,9
12.	Професіоналізм	4	7,5	6	19,4	3	13,0	13	12,6
13.	Успіх	5	9,4	5	16,1	2	8,7	12	11,2
14.	Лідерство	8	15,1	4	12,9	0	0	12	11,2
15.	Технології	3	5,7	7	22,6	2	8,7	12	11,2
16.	Відповідність світовим стандартам	2	3,8	5	16,1	4	17,4	11	10,3
17.	Етика, закон	5	9,4	1	3,2	4	17,4	10	9,4
18.	Багатство і добробут	3	5,7	4	12,9	2	8,7	9	8,4
19.	Репутація	2	3,8	4	12,9	2	8,7	8	7,5
20.	Акціонери	5	9,4	1	3,2	2	8,7	8	7,5
	Всього банків	53	100	31	100	23	100	107	100

Джерело: власні розрахунки автора на основі додатків [9; 566–592].

Прибутковість, зростання акційної вартості, ефективність обрали як цінність 22,4% банків. Найвище значення цього показника зафіксовано для західних банків – 28%, найнижче – для українських (майже 9%, що відповідає дійсності відносно прибутковості та результативності української банківської системи). При цьому зараз у бізнес-світі спостерігається стійка тенденція щодо посилення уваги до такого критерію, як зростання акційної вартості. Експерти наголошують: «Акційна вартість – це розуміння того, скільки грошей фірма заробить у майбутньому. На відміну від прибутку, що визначає лише, скільки грошей фірма заробила в минулому» [15]. Це яскравий приклад встановлення пріоритету за майбутнім проти минулого.

Якість культивують близько 22% банків. При цьому російські більшою мірою, ніж західні та українські: 39% проти 15% та 13% відповідно.

Надійність пропагують трохи менше однієї п'ятої всіх банків. Особливо важливою надійність є для російських – 42% та українських банків – 26%.

Першочергову цінність суспільства та особистості визнають 16% банків. Показовим є те, що серед українських банків зазначену цінність декларують близько 22% з них, серед російських – 19%, а серед західних банків таких лише 11%.

А стосовно стабільності та стійкості всі банки продемонстрували практично однакове відношення – близько 15% з них обрали цю цінність.

Професіоналізм як важливу складову власної місії визнають 13% банків. При цьому російські банкіри в більшій мірі надають йому значення – понад 19%, тоді як у місцях західних банків цю цінність виділили лише 7,5%.

Успіх, лідерство, технології обрали як основні цінності понад 11% банків. Однак успіх і технології більшою мірою важливі для російських банкірів, а лідерство – для західних колег. Українські банки щодо названих цінностей є доволі поміркованими.

Інші цінності, зокрема відповідність стандартам, етика і закон, багатство і добробут, репутація, акціонери, замикають перелік 20-ти основних цінностей банків. Потрібно відмітити, що російські та українські банкіри дбають про репутацію, відповідність стандартам, тоді як їх західні колеги віддають пріоритет етиці та закону й акціонерам. Приємним є той факт, що понад 17% українських банків також віддають перевагу саме етиці та закону.

Таким чином, враховуючи позитивне відхилення від загального значення, нами встановлено особливі домінуючі цінності західних, російських та українських банків. Результати наведено в табл. 2.

Таблиця 2.

Особливі домінантні цінності західних, російських та українських банків

Цінності західних банків	Цінності російських банків	Цінності українських банків
1) персонал; 2) прибутковість, ефективність, зростання вартості акцій; 3) лідерство; 4) акціонери.	1) партнерство; 2) розвиток; 3) якість; 4) надійність; 5) технології; 6) відповідність світовим стандартам.	1) клієнти; 2) персонал; 3) надійність; 4) суспільство й особистість; 5) етика і закон; 6) відповідність світовим стандартам.

Наведені вище домінантні цінності відображають особливості культурного середовища, в межах якого функціонує банк. Можна також знайти спільні особливі цінності, які культивуються в різних частинах глобалізованого світу. Так, спільною особливою цінністю для західних і українських банків є персонал (кадри), а для російських та українських – надійність і відповідність світовим стандартам. Культурним парадоксом є те, що особливі домінантні цінності російських і західних банків не співпадають у жодній позиції. Отже, українські банки, як і Україна загалом, є певним містком щодо взаєморозуміння західної та північно-східної культурних традицій.

Отримані результати ми використали для групування цілей і цінностей банків за ознакою приналежності до певної сфери діяльності суспільства, що створюють відповідну ієрархічну систему. При цьому в даній класифікації цілі та цінності розміщено за ступенем зменшення значущості. Результати групування наведено в табл. 3.

Дана класифікація дає змогу виділити цілі та цінності за відповідними пріоритетними групами ієрархії сфер діяльності суспільства. При цьому найвищій рівень пріоритету належить цінностям гуманітарної сфери, а отже, серцевиною місії банку має бути декларація важливості суспільства та особистості, як у широкому значенні, так і у вузькому за відношенням до клієнтів, персоналу й акціонерів. Наступними є цінності розвитку та якості як неодмінні атрибути позитивних змін у діяльності суспільства.

Правова сфера утримується на основі етики та закону. Партнерство і відносини підтримують динамічний баланс суспільних інтересів, а комплекс універсальних цінностей дає можливість забезпечити справедливе формування та розподіл результатів спільної діяльності.

Таблиця 3.

**Класифікація основних цілей і цінностей сучасних банків
за ознакою приналежності до ієрархії сфер діяльності суспільства**

№ п/п	Сфера діяльності	Цілі та цінності
1.	Гуманітарна	1) суспільство та особистість (у тому числі клієнти, персонал, акціонери); 2) розвиток; 3) якість.
2.	Правова	1) етика, закон; 2) партнерство, відносини; 3) комплекс універсальних цінностей – багатство і добробут, репутація, надійність, стабільність, стійкість, успіх, лідерство.
3.	Фінансово-економічна	1) задоволення потреб; 2) акційна вартість та ефективність; 3) професіоналізм.
4.	Технологічна	1) послуги і продукти; 2) відповідність світовим стандартам; 3) технології.

Після зазначених цінностей вищих сфер діяльності ми наблизилися до фінансово-економічної, в межах якої функціонує банківська система. Тут важливим є задоволення потреб, прибутковість та ефективність, а також професіоналізм, оскільки саме вони визначають якісний рівень діяльності банку як спеціалізованого закладу.

Завершальними у цій системі цілями та цінностями є послуги і продукти, відповідність стандартам, а також технології, які ми віднесли до технологічної сфери. Вони є інструментами та методами, за допомогою яких формулюють та досягають цілі і цінності вищих у ієрархії сфер діяльності.

Сучасною особливістю є те, що відбувається зміна пріоритетності сфер в ієрархії суспільної діяльності. Так, технологічна сфера, якій віддавали пріоритет під час розвитку індустріального суспільства, втратила провідні позиції з початком розбудови постіндустріального суспільства на користь фінансово-економічної та правової сфер. А в суспільстві знань, яке прийде на зміну постіндустріальному суспільству, домінуватиме гуманітарна сфера. Всі ці зміни враховано у розробленій нами класифікації, яка загалом орієнтована на майбутнє.

Запропонована нами класифікація цілей і цінностей сучасного банку впорядковує процедуру формування стратегії банківських установ, зокрема щодо визначення її місії. Як процес, так і результат цього, за умови викори-

стання цієї розробки, набирає ознак більшої системності, відповідальності, зрозумілості, прозорості та кроскультурності.

Окрім чіткого встановлення цілей і цінностей відкритим залишається питання щодо пошуку сенсу діяльності сучасного банку. Треба констатувати, що гроші та грошові відносини, які становлять основу банківської справи, не можуть цілковито визначати смисл його функціонування. Це пов'язано з тим, що гроші та їхні похідні не є самодостатніми, оскільки вони – лише речі, створені людським розумом і суспільною потребою. Єдиним істинним смыслом будь-якої діяльності, в тому числі банківської, була, є і буде людина. Вона – мірило всіх цінностей, джерело доходів, багатства, добробуту тощо.

Зараз банкіри мають усвідомити, що тільки людині як унікальній природній сутності належить право на самодостатнє існування, без обмежень щодо її власного життєвого розвитку. А суспільні інститути, в тому числі банки, мають найкращим чином забезпечити її самореалізацію через створення відповідних фінансових можливостей (віддавати перевагу фінансуванню людини, а не похідних від неї речей – активів, проектів, підприємств тощо). При цьому особистість потрібно розглядати не через призму отримання вигоди, як це прийнято, тобто як клієнта, працівника, акціонера, партнера банку, а ширше – як джерело сенсу існування банківської системи. Таким чином, смыслом діяльності сучасного банку стає служіння кожній людині та суспільству загалом. Незважаючи на абстрактний характер наведеної вище сентенції, потрібно спрямувати зусилля банкірів та всієї банківської системи на її практичне впровадження в життя.

Висновки і перспективи подальшого дослідження

1. Людина є джерелом сенсу існування банківської системи. Смыслом діяльності сучасного банку є служіння людині та суспільству на основі фінансування можливостей їхнього розвитку.

2. Глобалізований світ характеризується ієрархією чотирьох основних сфер діяльності – технологічної, фінансово-економічної, правової та гуманітарної, в якій кожна наступна (вища) сфера визначає смисл та мету діяльності попередньої (нижчої в ієрархії). Сучасною особливістю є те, що відбувається зміна пріоритетності сфер в ієрархії суспільної діяльності. Цілі та цінності банку сформовано відповідно до кожної сфери суспільної діяльності. Це дало змогу створити гармонізовану ієрархію цілей і цінностей банку.

3. Аналіз місій 107 банків, зокрема 53 західних, 31 російського та 23 українських, дав змогу виділити 20 найважливіших цілей і цінностей сучасних банків. При цьому можна простежити розбіжності в особливих домінантних цілях і цінностях різних культурних груп банків, зокрема у російсь-

ких і західних банків вони не співпали за жодною позицією. Хоча деякі з них є спільними для українських і російських або українських і західних банків.

4. Запропонована автором класифікація цілей і цінностей сучасного банку враховує особливості процесу глобалізації та створює певний знаменник для взаєморозуміння угруповань різних суспільств.

5. Використання авторського підходу впорядкує процедуру формування банками своїх стратегій та визначення власних місій відповідно до ключових аспектів сучасності.

6. Тема сенсу, цілей і цінностей сучасного банку потребує подальшого вивчення як у кількісному, так і в якісному плані – для з'ясування невідомих рушійних складових даної проблеми.

Література

1. Минз Говард. Деньги и власть. – М.: ИК «Аналитика», 2002. – 256 с.
2. Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки. – Львів: Світ, ЛОНМІО, 2000. – 272 с.
3. Дёринг Х.-У. Универсальный банк – банк будущего. Финансовая стратегия на рубеже века: Пер. с нем. – М.: Международные отношения, 1999. – 384 с.
4. Лаврушин О. И. Управление деятельностью коммерческого банка (банковский менеджмент). – М.: Юристъ, 2002. – 688 с.
5. Хасси Д. Стратегия и планирование: Пер. с англ.: Под ред. Л. А. Трофимовой. – СПб.: Питер, 2001. – 384 с.
6. Бор М. З., Пятенко В. В. Менеджмент банков: организация, стратегия, планирование. – М.: ИКЦ «ДИС», 1997. – 288 с.
7. Щербаков Г. Н. Банковские системы развитых стран мира. – М.: Экзамен, 2001. – 224 с.
8. Питер Р. С. Банковский менеджмент: Пер. со 2-го англ. изд. – М.: Дело, 1997. – 768 с.
9. Козьменко С. М., Шпиг Ф. І., Волошко І. В. Стратегічний менеджмент банку: навчальний посібник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 734 с.
10. Ласкин М. Горизонты экономической мысли: от этики к справедливости, или триумф нового социального договора // Зеркало недели. – 2004. – № 36. – 11 сентября. – С. 12.
11. Джонсон Пол. Історія євреїв. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2000. – 704 с.

12. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 748 с.
13. Новий тлумачний словник української мови: В 4-х томах. Т. 4. – К.: Видавництво «Аканіт», 2001.
14. Большая советская энциклопедия. В 30 томах. Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1976.
15. Новая реальность – <http://www.v-ratio.ru/newreality/>

Стаття надійшла до редакції 17 січня 2005 р.